

Weer-woord van eer?

F. P. VAN OOSTROM

Zeker naar de geest komt de recensie van *Het woord van eer* door mevr. Ebels voor een flink deel neer op het relativeren van de lof die het boek in de afgelopen drie jaar ten deel gevallen is. Daartegen zal ik geen bezwaar aantekenen, integendeel: want zoals mijn omgeving kan bevestigen, heb ik ook zelf het enthousiasme over het boek vaak wat overtrokken gevonden. (Al was het maar om te voorkomen dat de lezers van dit tijdschrift nu zouden kunnen menen met een zeldzaam nobel en bescheiden auteur van doen te hebben, voeg ik daar in alle eerlijkheid aan toe dat ik een eerste reactie als die van mevr. Ebels, die na lezing van het boek 'aardig, handig, verstandig' schijnt te hebben genoteerd, weer aan de zuinige kant vind).

Maar met het zuinige oordeel van mevr. Ebels kan ik wel leven; waar ik meer moeite mee heb is met haar depreciatie van de door mij besproken Middelnederlandse auteurs. Zelfs de waardering die mevr. Ebels hun gunt, komt niet van harte: Hildegarsberch is een, alweer, 'aardige' representant der rijmelaars, de Heraut is 'niet on-interessant', en Dirc van Delfts belang lijkt haast gelegen in het bewijs dat het in het Holland van zijn tijd voor zeergeleerden mogelijk was om rond te lopen. Nu wil ik weer de eerste (of eigenlijk dus de tweede) zijn om de auteurs van *Het woord van eer* de ware grootsheid te ontzeggen. En ik erken dat de liefde waarmee ik dit onderzoek heb uitgevoerd en dit boek geschreven heb (en die, althans in mijn geval, noodzakelijk was om een en ander naast veel andere taken überhaupt te kunnen voltooien) mij soms een iets te vleiend portret van mijn 'personages' in de pen gegeven heeft — wellicht zelfs op een nuchtere buitenstaander, en zeker als die een ander vak beoefent, de indruk kan maken teveel werk te maken van weinig. Als ik historici lees, heb ik een doodenkele maal wel eens een overeenkomstige ervaring; en de neerlandicus is nu eenmaal een werker en geen juwelenhandelaar, zoals Lieftinck heeft gezegd. Maar ik bestrijd dat de beoordelingen die mevr. Ebels, al relativerend, van de Hollands-Beierse hofauteurs geeft, behalve afstandelijker ook juist zouden zijn; integendeel. Omdat er bladzijden voor nodig zouden zijn om alle drie de karakteristieken waaruit hierboven werd geciteerd te weerleggen (bladzijden overigens die ik gedeeltelijk al geschreven meende te hebben), beperk ik mij tot één geval: de Heraut als 'ridderlijke Beka-epigoon'.

Dat de Heraut ridderlijk was, is voor geen twijfel vatbaar, al denk ik zelf, achteraf, dat nader onderzoek zou kunnen uitwijzen dat ook dit ridderlijke nader gespecificeerd verdient te worden — misschien is de ridderlijkheid van de Heraut toch nog iets anders dan atavisme. Maar met 'Beka-epigoon' zijn we beslist op de verkeerde weg. Niet dat de Heraut zich voor zijn kennis niet op Beka zou verlaten; hoe zou het trouwens anders kunnen voor wie rond 1410 in Holland de gewestelijke geschiedenis van de voorafgaande tijd wilde beschrijven? Maar ontlening, zelfs frequente, maakt iemand niet tot epigoon; naar ik meen te hebben laten zien, is het werk van de Heraut, door zijn principes van selectie, presentatie en kleine accentueringen met recht als een geheel eigen werk te beschouwen, en bepaald geen aftreksel van Beka. En dan beperk ik mij nog tot de *Hollandse kroniek*, waarin de Beka-invloed sterk is; weinig tot niets daarvan vindt men in de *Wereldkroniek* en in de teksten van de Haagse autograaf 131 G 37. Wat dat betreft: als de Heraut dan per se als epigoon moet worden afgedaan, dan toch veeleer die van Maerlant. Maar die behoort met zijn vele verzen en geringe aandacht voor de eigentijdse geschiedenis nu eenmaal nog veel minder tot het vertrouwde referentiekader van Nederlandse historici dan Stoke en de prozaïsten Clerc en Beka.

Misschien vergis ik mij als ik achter genoemde (dis)kwalificatie van de Heraut nog iets meer

vermoed: iets dat ik een verkeerde beoordeling van de verhouding tussen traditie en uniciteit zou willen noemen. Stellig is het zo dat voor de Heraut, en voor heel veel andere personen en zaken in mijn boek, geldt dat hij gevormd is door een traditie, en wat dat betreft niet origineel is in onze zin. En daarmee dus ook niet bijzonder, en misschien zelfs niet de moeite waard om er veel woorden aan vuil te maken? Een dergelijke opvatting, die natuurlijk nooit als programma zal worden ontwikkeld maar eerder heimelijk zijn invloed zal doen gelden, lijkt mij zeer gevaarlijk. Het leidt vrijwel automatisch tot gemakzucht: een gegeven krijgt zijn ratio en legitimering door het feit dat het vaker (en vooral: eerder) voorkomt, en daarmee is de kous af. Mijn ervaring is, bij *Het woord van eer* en elders, dat men als mediëvist steeds met de traditiegebondenheid van zijn objecten wordt geconfronteerd, maar dat die tradities bij nader toezien steeds in een specifieke context verschijnen, waarin zij op zijn minst hun relevantie, actualiteit en functie hebben, en daarmee vrijwel altijd weer hun specificiteit. Waar het op aan komt, is in het besef van het eerste, vooral dit laatste te beschrijven; doet men dit niet, dan wordt heel de geschiedenis, en zeker die van middeleeuwse ideeën, één plat vlak. (Wat dat betreft weiger ik ook tevreden te zijn met het wegwuiven door mevr. Ebels van de dubbelopdracht bij de Heraut als louter ontlening aan Beka; ik ben ervan overtuigd dat hier meer achter steekt, en heb in noot 16 op pagina 329 gepoogd historici een oordeel te ontlokken. Overigens geldt die dubbelopdracht niet voor de eerste versie van de *Hollandse kroniek*, die enkel aan graaf Willem VI is opgedragen).

Mutatis mutandis is het eenzelfde 'mentaliteitsverschil' dat een rol speelt bij een van de twee hoofdpunten van mevr. Ebels' kritiek: het belang dat aan de *eer* moet worden toegekend. Maar hier schrijft mevr. Ebels mij nu juist een veel specifiekere interpretatie/visie toe dan ik heb willen uitdragen. Het misverstand wordt al gesymboliseerd door de wijze waarop zij mij citeert: 'Eer was immers [en dan volgt haar citaat van mij] 'de dominante in de gehele Hollands-Beierse hofliteratuur'. Maar op de bewuste pagina 322 van mijn boek staat in noot 24 niet 'de dominante', maar 'dominante', een beslissende nuance anders dus, en als ik de paragraaf VII, 2 herlees waarin meer systematisch over dit eerbegrip gehandeld wordt, dan spijt het mij wel, maar begrijp ik niet dat die de indruk heeft doen postvatten dat volgens mij de eercultus het wezen, en nog wel het min of meer specifieke wezen, van de teksten van het Hollands-Beierse hof zou uitmaken.

Ik zie het echt niet anders dan ik het daar omschreven meen te hebben: terugblikkend op het scala aan teksten dat daarvoor behandeld is en generaliserend gesproken, valt niet te ontkennen dat deze in hun mentaliteit wat conservatief aandoen (zij het de een meer dan de ander), zoals ook te verwachten viel bij teksten rond een vroeg-vijftiende-eeuws hof. Niets opzienbarends trouwens, zoals ik ook niet beweer, zoals het evenmin verbazing hoeft te wekken dat in dit aloude waardenpatroon de eer hoog aangeschreven staat. Vervolgens laat ik zien dat alle auteurs een duidelijke pre-occupatie met het eerbegrip vertonen, zij het dat voor hen dit eerbegrip duidelijk verschillend geconnoteerd is. Mevr. Ebels heeft geheel gelijk als zij signaleert dat dit laatste veel te weinig wordt uitgediept — maar om dat wel te kunnen doen zou zeer uitvoerig semantisch onderzoek noodzakelijk zijn, waartoe ik in het slotstadium van onderzoek en boek de moed niet heb gehad. Waaruit men ook mag afleiden dat voor mij dit eerbegrip niet 'de trait d'union tussen de vier schrijvers en het hof' vormt—dan was het de basis van mijn boek geweest en had ik zeker meer gedaan om de draagkracht ervan te beproeven. De trait d'union tussen de vier schrijvers en het hof is dat dit laatste het milieu was waarbinnen en waarvoor zij schreven, waarbij de mate waarin zij aan het hof, en vooral de vorst, gebonden waren varieert, en evenzo de mate waarin zij hun werk op vorst en hof afstemden. Als mijn boek iets demonstreert, is het wel de gevarieerdheid van de besproken literaire cultuur, wat ook expliciet in de eerste paragraaf van

mijn afsluitende hoofdstuk ('Balans en perspectief') op pagina 279 wordt gesteld (gelukkig gevolgd door de erkenning dat dit een algemeen kenmerk van de middeleeuwse literatuur van deze periode is); ik zou mijzelf wel zeer ontrouw zijn geworden als ik, na dit te hebben beleeden, al in de volgende paragraaf deze zeer grote en gevarieerde letterkundige productie toch weer op één noemer zou hebben willen brengen. Eer is voor mij niet minder, doch zeker ook niet meer, dan een heel belangrijk en belangwekkend facet van de teksten die in mijn boek centraal staan. Vandaar dat ik het niet zo'n slecht idee vond het boek *Het woord van eer* te noemen, al stond die titel mij vooral aan vanwege de twee andere betekenissen die men eraan kan toekennen.

Ook bij het tweede hoofdpunt van kritiek, het mecenaat, vertroebelen misverstanden de discussie. Ik moet bekennen dat ik in dit geval nog veel minder begrijp waarom mevr. Ebels zoveel moeite heeft met de wijze waarop ik dit concept hanteer. Gelukkig noemt zij mijn afsluitende pagina (300) over dit onderwerp 'verstandig'; welnu, die maakt de balans op van een vijftal bladzijden lang vertoog waarin ik elke overweging die mijn recensente nu te berde brengt met zoveel woorden terugvind, en volgens mij niet minder voorzichtig of genuanceerd van toon. Het enige echte verschil is dat mevr. Ebels veel zwaarder blijkt te tillen aan het feit dat, zoals ook ik zeg, er geen enkele daadwerkelijke schrijfpdracht door de graven aan een van de auteurs in de ambtelijke bronnen staat geadministreerd. Maar een van de pointes van mijn betoog is juist dat men iets dergelijks ook heel niet verwachten moet! Zo werkt(e) een (middeleeuws) letterkundig maecenaat nu eenmaal vrijwel nooit, in Holland niet en elders niet; had Joachim Bumke dit criterium als randvoorwaarde gehanteerd, dan had ook zijn *Mäzene im Mittelalter* ongeschreven kunnen blijven, of op zijn minst (ook hij) een andere titel moeten krijgen.

En in dit kader valt wellicht nog een laatste misverstand met nadruk te bestrijden. Voorzover ik *Het woord van eer* een rol wil laten spelen bij de toenadering tussen geschiedenis en letterkunde, is het toch vooral jegens de literatuurhistorici, die naar mijn oordeel het letterkundig werk uit het verleden te zeer los van zijn historische context zijn gaan zien, dit onder de invloed van de autonomiebewegingen die in de jaren zestig vooral binnen de moderne literatuurwetenschap opgeld hebben gedaan. Een zekere vernieuwing van mijn eigen vak is dus mijn referentiepunt, niet enigerlei kritiek op de geschiedwetenschap—en daarom ook herken ik mij, alweer, in genen dele in de ambitie tot nieuwlicherij die mevr. Ebels mij al in haar derde alinea toeschrijft. Weliswaar vind ik het jammer dat het AGN-deel dat de Hollands-Beierse periode behandelt, wel een speciaal hoofdstuk over de Middelnederlandse letterkunde bevat, maar een waarin van geen van 'mijn' auteurs de naam valt, doch als dat in een volgende druk door middel van een ingevoegde alinea (en één voetnoot) wordt goedge maakt zal ik mij meer dan beloond gevoelen. Ik heb immers helemaal niet willen polemiseren 'tegen de gangbare voorstelling van het Hollands-Beierse hof als een instelling waar druk bemind en gevochten werd, en flink gefeest, zonder veel aandacht voor hogere cultuuruitingen'. (Waar is zo'n voorstelling trouwens gangbaar?) Ook heb ik nergens gezegd, noch willen zeggen: 'De tijd rond 1400 is dus miskend, en we moeten ons beeld herzien — onder het hoofd *hofliteratuur*'. Wat ik wèl wilde, staat in de eerste zinnen van mijn woord vooraf, en is, in omgekeerde volgorde: onderzoekers, studenten en leken enthousiasmeren; de literatuurwetenschap meer op de historische context oriënteren; en teksten aandacht geven die totnu toe door de medioneerlandistiek stiefmoederlijk behandeld waren.

Een sterk op mijn eigen specialisme gerichte pretentie dus, en wat dat betreft hoeft het niet te verbazen dat ik in de recensie van professor Janssens minder misverstanden aantref. De historicus kan daar ook zien dat een aanpak die in zijn vak niets bijzonders is, in de medioneerlandistiek wel degelijk als vernieuwend blijkt te worden beschouwd. Met de correctie

van mijn Stedinger-blunder heeft Janssens natuurlijk schoon gelijk; galante historici hadden mij er al eerder op gewezen, zodat de fout inmiddels in de tweede druk van mijn boek (naast enkele andere) verholpen is. Verder vraagt Janssens zich af of Albrecht van Beieren er bij mij niet te voordelig afkomt. Dat men hem in Edingen geen goed hart toedraagt, is misschien niet het sterkst denkbare tegenargument na de inderdaad wel zeer gruwelijke behandeling die men daar van hem heeft ondervonden (ook door mij vermeld op pagina 220), maar neemt niet weg dat Janssens toch gelijk kan hebben. Ik kan alleen maar herhalen wat ik in de vierde noot van mijn eerste paragraaf, als een soort wetenschappelijke hartekreet, heb neergeschreven: 'Het oordeel over Albrechts staatsmanschap is overigens niet bij alle historici even gunstig; het wachten is op een genuanceerde biografie van deze belangrijke vorst'.

Graag wil ik Janssens volgen in het verbreden van deze kritiek tot een meer fundamentele twijfel. Inderdaad is het de vraag of heel de behandelde cultuur in *Het woord van eer* niet te positief wordt voorgesteld: zo Albrecht (zie Janssens), zo de auteurs (zie mevr. Ebels), zo heel hun wereld eigenlijk. Het is geenszins om de verantwoordelijkheid hiervoor af te wijzen als ik probeer enkele oorzaken van deze idealisering aan te geven: de al genoemde onderzoekersliefde, die een beetje blind maakt; het onderwerp, dat de Hollands-Beierse wereld bepaald niet van zijn onvoordeligste zijde toont; maar zeker ook mijn eigen aard (soort van historisch besef?), die maakt dat ik het verleden vrij gemakkelijk met milde ironie bezie, waardoor bijvoorbeeld mijn bespreking van de Pruisentochten waarschijnlijk te luchthartig is uitgevallen. Misschien moet men als auteur een Schama zijn en als object de Franse Revolutie hebben (of iets nog recenters) om volop werk te kunnen maken van de schaduwzijden van het verleden.

In dit verband valt zeker nog een andere perspectivische vertekening te noemen waaraan de lezer van mijn boek gemakkelijk ten prooi valt: dat als men het toch als cultuurbeeld leest en niet als literatuurgeschiedenis (zoals het dus niet is bedoeld, maar wel kan functioneren bij ontstentenis van meer omvattende cultuurhistorische studies), de letterkunde in het geheel van de hofcultuur teveel belang krijgt. Als het om een werkelijk afgewogen cultuurgeschiedenis zou gaan, is één pagina over de jacht tegenover 300 over letterkunde natuurlijk een schandelijke wanverhouding; Albrecht en Willem moesten eens weten.

Maar goed, het was nu eenmaal om de letterkunde aan het hof te doen, en als zodanig ben ik zeer gelukkig met de bemerkingen die Janssens in het tweede deel van zijn recensie maakt op literairhistorisch terrein. Een mooie vondst is daarbij zijn rapprochement van de Heraut met de traditie van de Historiebijbels, iets dat Janssens niet alleen naar de letter aannemelijk maakt, maar dat ook naar de geest wel zo aantrekkelijk is. De mogelijke connectie van de Heraut, en trouwens ook van Potter, met de Tweede Historiebijbel was mij in ander verband wel opgevallen¹ en het zou mij niet verbazen als het ontstaan en functioneren van deze tekst bij nader onderzoek inderdaad in de omgeving van het hof te situeren bleek². Overigens lijkt ook de auteur van deze tekst een bijzonder vaardig Maerlant-compiler te zijn geweest....

Met Maerlant kom ik ook op het volgende punt dat Janssens aanroert: de vraag of de aanpak van *Het woord van eer* zich leent voor toepassing op andere sectoren van de Middelnederlandse letterkunde. Voor Maerlant bijvoorbeeld, om zijn vraag te concretiseren in de auteur op wie de komende jaren mijn aandacht zich vooral zal richten? Daar vast niet in dezelfde mate, verbonden als hij is met verschillende beschermheren (al lijken die elkaar te vinden in een Zeeuwse adelskring rond Floris V), onzeker als het is of al zijn werk met (deze) opdrachtgevers is

1 Vergelijk ook Geert Warnar in *Meta* 1986 en J. Verbij-Schillings in *Genoechlicke ende lustige historiën* (1987)46.

2 Drs. M. K. A. van den Berg bereidt over deze tekst een dissertatie voor.

verbonden, en gegeven de heel andere (dat wil zeggen: slechtere) bronnensituatie voor Holland onder het Hollandse huis. Als dit onderzoek ooit tot een boek zou leiden — wat wel mijn bedoeling is — dan zal dat een heel ander boek zijn dan *Het woord van eer*, wat ik bepaald geen nadeel vind. Maar op een abstracter vlak stel ik mij toch eenzelfde aanpak voor: een waarbij Maerlants werk zoveel als mogelijk wordt gesitueerd in de historische context waarvoor het was bedoeld, en wordt geïnterpreteerd tegen die achtergrond, al zal die onvermijdelijk globaler moeten blijven bij ontstentenis van de overvloed aan cultuurhistorische gegevens die het Hollands-Beierse milieu ons levert.

En Maerlant is niet eens het moeilijkste geval, zoals ook Janssens weet: de ridderepiek waarvan de glorie tijd ligt vóór het midden van de dertiende eeuw, maar die zich door zijn moedeloosmakend fragmentarische overlevering nauwelijks betrouwbaar laat autoriseren, dateren en localiseren. Hier zie ik eerlijk gezegd geen studie over de opdrachtgevers verschijnen; wat op dit gebied totnu toe, door mijzelf en anderen, geopperd is zijn toch te zeer slagen in de lucht. Wat misschien wel zou kunnen, en in de geest zou zijn van mijn hierboven uitgesproken algemenere methodische invalshoek, is dat de medioneerlandistiek deze ridderliteratuur nader zou analyseren op haar 'ideologische' gehalte (bijvoorbeeld als mogelijke gedragspiegels, als bindmiddel tussen hogere en lagere adel en/of ministerialiteit, en in het licht van de verhouding chevalerie-clergie), en op die wijze de aansluiting tot stand zou brengen met romanistisch en germanistisch onderzoek binnen het historiserende paradigma.

Dat met dit alles *Het woord van eer* een 'alleenstaand experiment' zou moeten blijven, kan ik niet geloven. Daarvoor zie ik ook teveel belofte in het onderzoek dat in de laatste jaren in het Zuiden van de grond komt voor het Brabantse hof (De Ridder, Van Gerven, Van Uytven, Avonds, Willaert, Janssens zelf) en de contouren prijsgeeft van een zeker zo rijke en boeiende hofliteratuur. En, mutatis multis mutandis, ik zou zeer benieuwd zijn of zich langs vergelijkbare methodische lijnen een boek laat schrijven over het letterkundig leven in het klooster, waarbij ik in het bijzonder denk aan een diachrone studie van de literaire activiteiten in Groenendaal, met zijn boeiende connecties met het kerkelijk gezag (Gerson), de vrouwenkloosters, de Brabantse lekenelite en, wat later, de Moderne Devotie. Of is in dit geval de wens te zeer de vader van de gedachte?

Met vrome wensen voor toekomstig onderzoek is het goed eindigen. Rest mij mijn beide critici oprecht te danken voor hun aanmerkingen, en te hopen dat mijn repliek niet inadequaat bevonden wordt. Van mijn kant kan ik hoe dan ook mijn voordeel doen met deze discussie, ook ten behoeve van de Engelse vertaling van *Het woord van eer* die thans in voorbereiding is en zal verschijnen bij The University of California Press te Berkeley.

De Glorious Revolution van 1688 herdacht

Recensieartikel door

G. GROENHUIS

De roemrijke omwenteling van 1688 is driehonderd jaar later in Engeland en Nederland, maar ook in de Verenigde Staten van Amerika uitgebreid herdacht. Dat is in zekere zin merkwaardig, omdat de hoofdpersoon van de Glorious Revolution in Groot-Brittannië nooit populair is geweest en ook de meeste van zijn Nederlandse biografen toegeven dat zijn karakter misvormde trekken vertoonde, hetgeen bij meer dan één gelegenheid kwalijke gevolgen had. Willem de Derde was geen aardig mens. Sommige van zijn wandaden waren ernstige misdrijven. Omdat daaraan in de euforie van het jubileum begrijpelijkerwijs weinig aandacht is geschonken, moge het volgende, verre van volledige waslijstje de memorie van de lezer verversen.

In augustus 1672 verroerde Willem III geen vin om te verhinderen dat zijn opvoeder Jan de Witt en diens broer Cornelis het slachtoffer werden van de volkswoede in Den Haag. De aanstichters van de afgrijselijke moordpartij, waaronder de schepen van Banchem, 'een warm vriend van Oranje'¹, werden door Willem III begunstigd en beloond.

Valt Willems verantwoordelijkheid voor deze moord niet te bewijzen, voor de dood van de ongelukkige kolonel in het Staatse leger Paynwin die in november 1672 zijn post te Nieuwerbrug verliet en op Gouda terugtrok om niet door de over de bevroren waterlinie oprukkende Fransen te worden ingesloten, kan men de Oranjeprins zonder een enkele aarzeling aansprakelijk stellen. De man werd door een kriegsraad tot gevangenisstraf veroordeeld, maar onder druk van Willem III kwamen de rechters op hun vonnis terug en gaven zij Paynwin in tweede instantie de doodstraf die onmiddellijk daarna werd voltrokken.

In augustus 1678 leverde de Prins vier dagen na het sluiten van de vrede van Nijmegen de bloedige slag bij Saint-Denis, hoewel hij wist dat de vrede was getekend. De wanhopige poging van Robert Fruin hem van deze oorlogsmisdaad vrij te pleiten, loopt uit op de erkenning dat het excuus van Willem III zwak was. De nestor der vaderlandse historici schrijft: '... het doet ons leed dat de groote Willem van Oranje zich met zulk een sophisticated onderscheiding verdedigt, en dat hij het doet onder aanroeping van Gods heilige naam'².

In februari 1692 werd in opdracht van de stadhouder-koning in het Schotse Glencoe vrijwel de gehele clan van de Mac Donalds in koelen bloede vermoord: mannen, vrouwen en kinderen. Het enige dat een Willem welgezinde biograaf ter zijner verontschuldiging weet aan te voeren is, dat 'he might well have refused to sign' als hij van te voren had geweten dat zijn bevel zo schandelijk zou worden uitgevoerd³. Dat alles en nog het een en ander meer heeft niet belet dat de overtocht van Willem III naar Engeland in 1688 en de daaropvolgende kroning van de Oranjeprins en diens gemalin Mary Stuart tot koning en koningin van Engeland, zoals gezegd, in 1988 op grote schaal in herinnering is geroepen. Op tal van plaatsen zijn bijeenkomsten en tentoonstellingen gehouden, waar de gebeurtenissen die drie eeuwen geleden door duizenden Britten en Nederlanders wekenlang in spanning werden gevolgd, tot nieuw leven werden

1 R. Fruin, 'De schuld van Willem III en zijn vrienden aan den moord der gebroeders De Witt', in: *Idem, De tijd van De Witt en Willem III. Historische opstellen*, I ('s-Gravenhage, 1929) 150.

2 R. Fruin, 'De slag van Saint Denis in verband met den vredehandel van Nijmegen', in: *Idem, De tijd van De Witt en Willem III. Historische opstellen*, I ('s-Gravenhage, 1929) 227-228. Men zie ook de uitgebreide bespreking van de kwestie in het proefschrift van J. W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen, 1958).

3 Henri en Barbara van der Zee, *William and Mary* (Londen, 1988) 352.